

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ «ПЕРЕКОНАННЯ ОСОБИСТОСТІ» В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

В статті здійснений теоретико-методологічний аналіз поглядів провідних вітчизняних та зарубіжних вчених на природу феномену «переконання».

Ключові слова: особистість, переконання, когнітивна схема, ірраціональні переконання.

В статье осуществлен теоретико-методологический анализ взглядов ведущих отечественных и зарубежных ученых на природу феномена «убеждение».

Ключевые слова: личность, убеждения, когнитивная схема, иррациональные убеждения.

The article presents the theoretical and methodological analysis of the views of leading domestic and foreign scholars on the nature of the phenomenon of «belief».

Keywords: personality, beliefs, cognitive scheme, irrational beliefs.

Ще в першому столітті нашої ери Епіктет писав: «Людей засмучують не самі події їхнього життя, а те, як вони на них реагують», і відтоді це положення не було спростоване, а навпаки, з'являються усі нові дані, які його підтверджують, дані, які свідчать про ту значиму роль, яку відіграє наше внутрішнє ставлення до подій і явищ у формуванні оцінки цих подій і явищ і в подальшому емоційному відреагуванні й поведінкових реакціях на них. Від того, яку картину світу побудує особистість залежить міра її адаптації до навколишнього світу, міра адекватності її емоційних і поведінкових реакцій. Як зазначає С. Смирнов: «Образ мира является тем постоянным и никогда не исчезающим фоном, который предвдваряет любое чувственное впечатление и на основе которого последнее только и может приобрести статус составляющей чувственного образа внешнего объекта» [8].

Одним з найважливіших ціннісно-смыслових складових даного феномену, на думку провідних вітчизняних вчених (В. Василенко, П. Копнин, В. Шинкарук та ін.) є переконання особистості. Тому, дослідження, спрямовані на вивчення самих переконань і установок особистості, їх впливу на різні сфери її життя і діяльності мають важливе значення, особливо саме тепер, коли умови світу швидко змінюються, вимагаючи від особистості здатності до гнучкості сприйняття подій, відмови від шаблонних шляхів реагування і ефективного пошуку нових рішень.

Актуальність вивченні даного феномену, також, обумовлена швидким зростання кількості осіб з різноманітними психічними відхиленнями: за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, у Європі від емоційних і поведінкових розладів страждає більше чверті населення і до 2020 року дана група порушень увійде в п'ятірку найпоширеніших розладів. Однією з основних

причин зазначеного явища, як зазначає Ю. Чупахіна, поряд із стресами, значними фізичними і психічними навантаженнями, являється наявність ірраціональних переконань в структурі світогляду сучасної людини [12]. Наявність ірраціональних переконань призводять до переживання негативних емоцій (депресій, тривожності, гніву, почуття провини тощо), перешкоджають процесу цілепокладання і його реалізації, призводять до використання непродуктивних форм поведінки (відкладання, уникнення, саморуйнуюча поведінка) й, загалом, до соціально-психологічної дезадаптації особистості [13].

Сьогодні в психології немає чіткого розуміння феномену «переконання», проте, здійснено чимало спроб його вивчення як вітчизняними (А. Асмолов, Л. Божовіч, Г. Залеський, А. Карнишев, А. Леонтьєв О. Ворона, Е. Лазебная, М. Падун, Н. Тарабрина, В. Столін, І. Чеснокова) так і зарубіжними вченими (Д. Вайсе, Дж. Келі, Р. МакМаллін, К. Хорні, А. Beck, M. Dutton, S. Epstein, E. K. Fletcher, R. Janoff - Bulman, K. Kaniasty, F. H. Norris, G. L. Skidmore). При цьому, поняття переконання, схеми, правила, когнітивні патерни, когніції, установки, диспозиції, в цілому, є взаємозамінними.

В тлумачному словнику Т. Єфремової переконання визначенне як погляд, елемент світогляду. Синоніми: погляди, погляди на явища, погляди на життя, бачення, ідеологія, сповідання, кредо, світогляд, світорозуміння, спосіб мислення, поняття, правила, принципи, символ віри [9].

В педагогічному енциклопедичному словнику переконання визначається як усвідомлена потреба особистості, яка спонукає її діяти у відповідності зі своїми ціннісними орієнтаціями. Зміст потреб, що виступають у формі переконання відображає певне розуміння побудови природи і суспільства і

особливого ставлення до них, як до того, що безперечно відображає дійсність і обумовлює послідовність, логічність, і цілеспрямованість поведінки людини. Переконання утворюючи впорядковану систему поглядів (політичних, філософських, етичних та ін), в сукупності виступають у якості світогляду людини. [6].

У психологічному словнику подане наступне визначення поняття переконання (від. англ. persuasion) – уявлення, знання, ідея, що стала мотивом поведінки особистості і визначає її ставлення до різних сфер дійсності; компонент світогляду особистості. Наявність переконань пов'язане з визнанням і безпосереднім переживанням їх істинності і з потребою реалізувати їх у життя. Виділяють моральні, наукових, релігійних та інші переконання [1]. Або,.... - узагальнення, які ми зробили щодо причинно-наслідкових зв'язках, у відношенні до цінності самих себе, інших людей, різноманітних дій, ідентичності тощо, тобто, це все те, що ми вважаємо «істинним» на даний момент. Переконання слугують тією призмою, через яку особистості сприймає та інтерпретує дійсність.

М. Падун, яка займалася дослідженням базисних переконань у осіб, які пережили травматичний стрес, визначила їх як ієрархічно організовані когнітивно-емоційні імпліцитні уявлення індивіда, крізь призму яких сприймаються події навколишнього світу і відповідно до яких формується його поведінка. Система базисних переконань особистості, що включає глибинні уявлення про доброзичливість-ворожість навколишнього світу і значущості власного «Я», є імпліцитною концептуальною системою (базовою філософією) індивіда, через яку переломлюється сприйняття будь-яких, у тому числі травматичних, подій його життя [5].

М. Холодна розглядає інтелектуальні переконання, поряд із уподобаннями і умонастроями, у якості інтенціональних структур ментального досвіду, які визначають спрямованість і вибірковість індивідуальної інтелектуальної активності. На думку автора, вони проявляються у переживаннях «фатальної» необхідності певного погляду на реальність, у вигляді віри в наявність певних принципів, яким підкоряється природа досліджуваних об'єктів, або у вигляді початкової впевненості у правильності обраного способу вивчення реальності [11].

Р.МакМаллін визначає переконання особистості як певну ієрархічно-організовану систему ідей (когніцій), які обумовлюють сприйняття, інтерпретацію та поведінку особистості у певних ситуаціях. Автор зазначає, що система переконань особистості може бути представлена у вигляді

перевернутої піраміди, в основі якої лежить декілька фундаментальних і основних, центральних «глибинних» ідей (життєва філософія), від яких походять інші, більш поверхневі, шари переконань [3].

Ч.Кізлер, який сформулював у своїй статті «Інтерперсональна теорія особистості і психотерапії» водить поняття «базисне припущення» - певний когнітивний конструкт, істинність якого неможливо перевірити емпірично, прояте, який є досить стійким і є визначальним у поведінці особистості. Автор стверджує, що інтерперсональні зразки поведінки дозволяють себе описати на основі двох-трьох базових припущень, які можуть бути визначені як «контроль» (домінування-підпорядкування), як «зв'язок» (любов-ненависть) і «включення».

Ф.Перлз, для означення системи переконань, поряд уявленнями, цінностями, очікуваннями, особистості вводить поняття «проміжної зони» - внутрішні уявлення, що сформувалися в результаті досвіду особистості, через які «переломлюється» (уточнюється, інтерпретується, а часто і спотворюється) в те, що вона сприймає ззовні, і те, що вона виносить у світ через взаємодію з ним [7]. Дане поняття описує Р. Дилтс у роботі «Изменение убеждений с помощью НЛП» називаючи його «карта мира» [2].

За Дж. Келлі, переконання – це біполярний «когнітивний шаблон», який використовується особистістю для оцінки й усвідомлення, пояснення й передбачення свого досвіду в термінах схожості і контрасту. Іншими словами, автор розглядає їх як деякий внутрішній стандарт інтерпретації і вирішальний фактор детермінації почуттів та поведінки особистості [14].

Часто у значенні поняття «переконання» використовують поняття установка. Як стверджує Д. Узнадзе : «Установка являє собою первинний цілісний недиференційований стан, що передує свідомої психічної діяльності і лежить в основі поведінки людини». Установка з'являється як опосередкована ланка, «принципу зв'язку» як між окремими станами, функціями, елементами в інтрасуб'єктній сфері, так і між цим симбіозом (або ж цілісним суб'єктом) і трансуб'єктною реальністю. Установка містить не тільки «каузальний» (спонукання до діяльності, потреба), але і «цілеподібний» момент у вигляді загальної перспективної нерозгорнутої моделі майбутньої діяльності, своєрідно відбиває її кінцевий результат [10]. Отже, установка відноситься до рівня несвідомої мотивації і часто передує формуванню переконань. Якщо установка переходить на рівень свідомої самооцінки

стимулів, які входять до її складу, то вона перетворюється на переконання.

Особливий інтерес до вивчення феномену «переконання» в когнітивній психології пов'язаний із дослідженням ролі помилкових когніцій у формуванні та розвитку депресії й інших психологічних розладів особистості. Найбільш ґрунтовні з них були здійснені А. Елісом та А. Беком.

На думку А. Еліса, емоційні розлади обумовлені саме порушеннями в когнітивній сфері, тобто наявністю ірраціональних переконань в структурі ментального досвіду. Автор виділив основні типи переконань, які сприяють формуванню невротичних розладів:

1) «повинність» – ірраціональні переконання в тому, що існують якісь універсальні повинності, які реалізуються завжди, незалежно від того, що відбувається в оточуючій обстановці;

2) «катастрофічні» – ірраціональні переконання в тому, що в світі є події, які будуть завжди оцінюватися як катастрофічні;

3) «належить» – ірраціональні переконання в тому, що людина нездатна витримати або витерпіти «реальність», якщо вона відрізняється від того, якою їй «слід» бути;

4) «засуджувальні» – ірраціональні переконання, які спрямовані на приниження гідності (власної чи іншої людини), через те, що ситуація стала не такою, якою їй «слід» бути, наприклад [13].

Поняття схеми і переконання є основним у когнітивній теорії А. Бека, в якій передбачається наявність п'яти основних категорій схем:

1) когнітивні схеми, що обумовлюють такі дії, як інтерпретація, пригадування, оцінювання;

2) емоційні схеми, які відповідають за генерацію почуттів;

3) мотиваційні схеми, що мають відношення до прагнень і бажань;

4) інструментальні схеми, які є підґрунтям підготовки особистості до здійснення дії;

5) контрольні схеми, що включають в себе самоконтроль, зміну і управління діями.

Згідно А. Беку, обробка інформації особистістю детермінована її базисними переконаннями, які втілені в когнітивних схемах. Порушення нормального функціонування індивіда пов'язані, на думку автора, з «когнітивною вразливістю» і чутливістю особистості до наявних у неї когнітивних схем. Як стверджує автор, кожний розлад особистості характеризується певним базисним переконанням: уникнення детерміноване базисним переконанням «Мені можуть заподіяти біль»; параноїдальний розлад – «Люди

- потенційні супротивники»; нарцисичний – «Я особливий»; істеричний – «Мені необхідно справляти враження» тощо [14].

Також, цікавою у розгляді феномену «переконання» є когнітивно-експериментальна теорія С. Епштейна, згідно якої особистість автоматично конструює імпліцитну «теорію реальності», яка включає два основних блоки: теорію власного «Я» і теорію навколишнього світу, а також репрезентації відносин між «Я» і світом.

Таким чином, особистість має дві адаптивні системи: емпіричну і раціональну. Згідно поглядів автора, конструкти, які люди будують за допомогою раціональної системи, називаються переконаннями, а конструкти, які формуються в емпіричній системі, називаються імпліцитні переконаннями або схеми. Схеми лежать в основі сконструйованої особистістю теорії реальності, складають її фундамент. Вони формуються в результаті процесу генералізації особистістю емоційно значущого досвіду при взаємодії з навколишнім світом і проявляються в поведінці людини автоматично, передуючи за часом довільним раціональним процесам.

Проаналізувавши роботи відомих теоретиків психології особистості, С. Епштейн виділив чотири види базисних потреб, прагнення до задоволення яких детермінує людську поведінку: індивід прагне, по-перше, максимізувати задоволення і мінімізувати біль (З. Фрейд); по-друге, знайти цілісну і стабільну концепцію навколишнього світу (К. Роджерс); по-третє, знайти об'єкт прихильності (Д. Боулбі, В. Фейєрберн); по-четверте, підвищити рівень самоповаги (А. Адлер, Г. Олпорт). Задоволення даних потреб відбувається за допомогою як емпіричної, так і раціональної систем.

У відповідності з основними потребами особистості, автор виділяє чотири базисних переконання (або схеми), що складають індивідуально-особистісну теорію реальності: 1.) про доброзичливості навколишнього світу; 2.) про його справедливості; 3.) в тому, що оточуючим людям можна довіряти; 4.) про власну значимість [4].

Базисне переконання про доброзичливості навколишнього світу. На думку Янофф-Бульмана, більшість людей переконані в тому, що світ в цілому – гідне місце для життя, а невдачі в ньому відбуваються досить рідко. Як правило, більшість індивідів вважають також, що їх оточують добрі, порядні, гідні довіри люди, які при необхідності прийдуть на допомогу. В умовах зростаючого кількості негативної інформації, наданої ЗМІ, які явно спростовують це переконання, особистість, для забезпечення свого нормального

функціонування, змушена проводити розмежування між світом світом в цілому і того, в якому живе вона. Навіть тоді, коли особистість сприймає весь світ достатньо «об'єктивно», усвідомлюючи, що існують біди, нещастя і катастрофи, уявлення про свій «особистий світ» залишається відносно позитивним.

Базисне переконання про справедливість навколишнього світу відображає погляди особистості на принципи розподілу удач і нещастя і містить три основні характеристики; перша відображає переконаність особистості в тому, що розподіл подій, які відбуваються з людьми, здійснюється за принципом справедливості, тобто кожен отримує те, що заслужив; друга – відображає переконаність в тому, що люди можуть запобігати нещастям за допомогою власних зусиль; третя – відображає переконання про справедливість навколишнього світу стосується принципу розподілу хороших і поганих подій у термінах випадковості-закономірності. Згідно з цим переконанням, ніщо не відбувається випадково, існує певна закономірність і особливий сенс у тих подіях, які відбуваються з людьми.

Базисне переконання про цінності і значущості власного «Я», також розпадається на три основні категорії: перша містить уявлення індивіда про себе як про порядну людину, гідну любові та поваги; друга – відображає переконання особистості в тому, що вона може контролювати події, які з нею відбуваються; третя – переконаність особистості щодо свого Я в категоріях «везіння – невезіння». [4].

На основі аналізу наукової літератури можна зробити наступний висновок:

переконання особистості – це відносно стійкі когнітивно-афективні утворення, за допомогою яких особистість сприймає і обробляє інформацію та синтезує відношення до неї в процесі набуття досвіду і саме ці утворення, в цілому, визначають зміст її мислення, емоцій та поведінки;

переконання особистості організовані в ієрархічну систему, в основі якої знаходяться найбільш стійкі імпліцитні «базисні» переконання, а на її вершині найбільш усвідомлені більш-менш гнучкі переконання;

базисні переконання (уявлення про доброзичливість-ворожість зовнішнього світу, його справедливості та уявлення про власне «Я») є найбільш стійкими серед всієї системи переконань, оскільки формуються ще на довербальному рівні розвитку особистості і найбільш піддаються впливу факторів надзвичайної, екстремальної обстановки.

Наступними напрямками дослідження можуть бути вивчення реального багаторівневого і суперечливого процесу формування переконань особистості в сучасних умовах, дослідження детермінації переконань потребами і інтересами особистості, аналіз формування переконань в єдності об'єктивних і суб'єктивних моментів, дослідження трансформації базисних переконань особистості під впливом екстремальних чинників діяльності.

Література

1. Большой психологический словарь / под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. – М.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 672 с.
2. Дилтс, Р. Изменение убеждений с помощью НЛП / Пер. с англ. В.П. Чурсина. – М.: Независимая фирма «Класс», 1997. – 192 с.
3. МакМаллин, Р. Практикум по когнитивной терапии: Пер. с англ. – СПб.: «Речь», 2001. – 560 с.
4. Падун, М. Психическая травма и базисные когнитивные схемы личности / М. Падун, Н. Тарабрина // Московский психотерапевтический журнал. – № 1. – 2003. – С. 121-141.
5. Падун, М. А. Особенности базисных убеждений у лиц, переживших травматический стресс: автореф. . . дисерт. канд. психол. н., 19.00.04. – М., 2003. – 20 с.
6. Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б. М. Бим-Бад. – М.: «Дрофа», 2008. – 528 с.
7. Перлз, Ф. Теория гештальттерапии – М.: Институт Обще-гуманитарных Исследований, 2004. – 384 с.
8. Смирнов, С. Д. Мир образов и образ мира / С. Д. Смирнов // Вестник Моск. ун-та. – Сер.14: Психология. – №2–1981. – С.15-29.
9. Ефремова, Т. Ф. Толковый словарь русского языка / Т. Ф. Ефремова. – М.: Издат. «Дрофа», 2000. – 1233 с.
10. Узнадзе, Д. Н. Теория установки: Избранные психологические труды. – М.: ИПП; Воронеж: НПО МОДЭК, 1997. – 448 с.
11. Холодная, М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. – Томск: Изд-во Томск. ун-та; М.: Изд-во «Барс», 1997. – 392 с.
12. Чупахина, Ю. А. Влияние иррациональных убеждений родителей на иррациональные убеждения детей, формирующиеся к юношескому возрасту. . . автор. дисерт. канд. психол. н., 19.00.01. – М. – 2003. – 24 с.
13. Эллис, А. Гуманистическая психотерапия: Рационально-эмоциональный подход / Пер. с англ. – СПб.: Изд-во Сова; М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 272 с.
14. Kelly, G. A.. The psychology of personal constructs / G. A. Kelly. – New York: Norton, 1955.